

Marica Vernazza

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju, Obala kralja Petra Krešimira IV 2, HR-23000 Zadar
vernazza@unizd.hr

Objašnjenje u povijesti

Sažetak

Članak tematizira različite vrste objašnjenja u povijesti, a problem značaja povijesnog objašnjenja pokušava se riješiti odbacivanjem metodološkog gledišta prema kojem se prirodne znanosti temelje na objašnjenju, a društvene samo na razumijevanju. Povijesna objašnjenja sadrže velik broj singularnih iskaza, i pri njihovu argumentiranju i objedinjavanju povjesničari se služe samo statističkim generalizacijama, budući da univerzalne zakonitosti povijesnih procesa, koji sadržavaju te činjenice, nije moguće utvrditi. No, pri rekonstrukciji povijesnih zbivanja, procesa i struktura nije ni potrebno opisati svaki njihov sastavni dio. U istraživanju i objašnjenju prošlih događaja nikada ne možemo opisati čitav skup kauzalnih uvjeta za ono što se dogodilo, jer se povijesni opis jednog događaja može odnositi samo na mali broj njegovih aspekata i mora se negdje u kauzalnom nizu zaustaviti u traženju onoga što mu je prethodilo. Povijesna je znanost stoga suočena s beskonačnošću svog predmeta, a povjesničar pritom odabire činjenice koje smatra relevantnima za objašnjenje određenog problema. Upravo taj selektivni karakter u istraživanju predstavlja glavnu razliku između istraživanja ljudske prošlosti i predmeta ostalih znanosti. Pored toga, prošlost je uvijek nedovršena i otvorena prema budućnosti, a u skladu s mijenjanjem povijesne stvarnosti, mijenja se i spoznaja povijesne znanosti.

Ključne riječi

objašnjenje, povijest, metodologija, činjenice, struktura, geneza, proces, kauzalnost, generalizacija, determinizam

U znanstvenom istraživanju imamo dva glavna koraka. Prvi je utvrđivanje i otkrivanje činjenica, drugi je stvaranje hipoteza i teorija na osnovu tih činjenica. Stvaranje teorija ima dva osnovna cilja. Prvi je predviđanje koje je okrenuto unaprijed, sa stajališta onoga što jest prema onome što će se dogoditi, dakle pokušava predvidjeti javljanje pojedinih događaja ili ishoda eksperimenata, odnosno novih činjenica. Drugi je cilj teorija objašnjenje koje je okrenuto unazad, od onoga što jest, prema onome što se ranije dogodilo, dakle nastoji se objasniti činjenice koje su već bile zapažene.

Objašnjenje je također povezano s razumijevanjem, odnosno tumačenjem. Razumijevanje nam govori što je nešto, označava čin shvaćanja neke određene stvari, te tako čini preduvjet svakom objašnjenju. Objašnjenja predstavljaju odgovore na pitanje »Zašto?«. Međutim, iako različita pitanja počinju s istom riječi »zašto«, ona se često temeljno razlikuju. Objašnjenja koja se u različitim znanostima nude kao odgovori na takva pitanja mogu se razlikovati po načinu na koji su pretpostavke objašnjenja povezane sa svojim eksplikandumima, tako da objašnjenja pripadaju različitim logičkim vrstama.

Postoje četiri glavna modela objašnjenja:

1. Deduktivni model objašnjenja

Ovaj tip objašnjenja obično se koristi u prirodnim znanostima i ima formalnu strukturu deduktivnog zaključka, gdje je eksplikandum logički nužna posljedica premisâ objašnjenja. U objašnjenjima ove vrste premise izražavaju dovoljan (i ponekad, ali ne i uvijek nužan) uvjet istinitosti eksplikanduma. Ova vrsta objašnjenja smatrana je paradigmom svakog pravog objašnjenja i idealnim oblikom kojemu treba težiti svako objašnjenje.

2. Objašnjenje po vjerojatnosti

Brojna objašnjenja u gotovo svim znanstvenim disciplinama nemaju na prvi pogled deduktivni oblik, jer njihove premise nisu logički dovoljne da osiguraju istinitost eksplikanduma, te se za njih kaže da eksplikandum čine vjerojatnim. Objašnjenja po vjerojatnosti obično se koriste kad premise objašnjenja sadrže neku statističku pretpostavku o određenoj kategoriji elemenata, dok je eksplikandum singularni iskaz o nekom pojedinačnom članu te kategorije. Ponekad se čak tvrdi da su objašnjenja po vjerojatnosti samo usputne stanice do deduktivnog ideala i da zbog toga ova objašnjenja ne predstavljaju posebnu vrstu. Prema ovakvu mišljenju, potrebno je samo zamijeniti statističke pretpostavke u premisama objašnjenja po vjerojatnosti sa strogo univerzalnim iskazom. No, često je statistička pravilnost sve što se može utvrditi sa izvjesnom sigurnošću.¹

3. Funkcionalna ili teleološka objašnjenja

Osobina funkcionalnih objašnjenja jest da se u njima upotrebljavaju izrazi kao što su »da bi«, »u cilju« i sl. U objašnjenjima se ukazuje na jednu ili više funkcija što ju jedinka ima u stvaranju stanovitih karakteristika sustava kojemu pripada, ili se u takvim objašnjenjima opisuje instrumentalna uloga izvjesne radnje u ostvarivanju nekog cilja. Funkcionalno se objašnjenje može dati za neki poseban čin, stanje ili događaj koji se odigrava u određeno vrijeme, ili za neku pojavu koja je prisutna u svim sustavima određene vrste, bez obzira u kojem vremenu takvi sustavi postoje.

4. Genetička objašnjenja

Koriste se u povijesnim istraživanjima, da bi se objasnilo zašto određeni predmet istraživanja ima stanovite karakteristike, a to se postiže opisivanjem načina na koji se taj predmet razvio iz nečega što mu je prethodilo. Genetička se objašnjenja sastoje u navođenju niza glavnih etapa kroz koje je neki sustav prošao. Prema tome, premise objašnjenja nužno će sadržavati velik broj singularnih iskaza o prošlim događajima u sustavu koji istražujemo. U premisama se ne spominje svaki događaj koji se dogodio u razvoju određenog sustava. Događaji koji se spominju odabrani su na osnovu pretpostavki o tome kakve su vrste događaja kauzalno relevantne za razvoj sustava. Pored singularnih iskaza, premise također sadrže opće pretpostavke o uzročnim vezama između različitih vrsta događaja. No, često su te opće pretpostavke statističke generalizacije koje se, uglavnom, odnose na neku specifičnu odliku predmeta koji ispituje.

Utvrđivanje činjenica

Objašnjenje u povijesnom istraživanju usredotočeno je prije svega na objašnjavanje povijesnih činjenica. Međutim, u svom istraživanju povjesničari se

ne bave samo pojedinačnim događajima već i društvenim procesima i odnosima.

Povijesne činjenice mogu se podijeliti po strukturi koju određuju prostorno-vremenska obilježja samih činjenica. To je podjela na jednostavne (pojedinačne) i složene (masovne, fakte – procese) fakte. No, već i samo utvrđivanje pojedinačne povijesne činjenice (npr. bitke kod Siska 1593.) sadrži u sebi opće pojmove: bitka, vojska, rat, država. Pojedinačno u sebi uvijek ima elemente općeg. Jednostavna povijesna činjenica se može dovesti u vezu s ostalim činjenicama. Tako jednostavna činjenica postaje složena, ona obuhvaća brojne društvene odnose. Ne možemo razumjeti kako je došlo do bitke kod Siska, kako se ona odvijala, niti njezine posljedice, ako ne poznamo ostale činjenice u vezi s turskim prodorima, položajem i društvenim uređenjem hrvatskih zemalja u Habsburškoj Monarhiji, itd. U svakoj se jednostavnoj povijesnoj činjenici izražavaju društvene strukture u kretanju. Stoga, između jednostavne i složene povijesne činjenice, postoje samo relativne prostorno-vremenske razlike. Jednostavnu povijesnu činjenicu obilježava točna lokalizacija i kratko trajanje, dok se kod složenih činjenica radi o povijesnim procesima, tj. povijesnim strukturama u razvoju koje obuhvaćaju odnose jednostavnijih povijesnih činjenica. Tako složene činjenice imaju širi prostorno-vremenski obujam, često bez jasnih kronoloških granica (npr. geneza feudalizma, nacionalni pokreti, seobe naroda, širenje religija itd.).

Pri rekonstrukciji povijesnog procesa nije potrebno opisati svaki njegov sastavni dio. Kad istražujemo obilježja razvijenog feudalizma u Hrvatskoj, ne moramo opisati svaki feudalni posjed ili svaku seljačku baštinu. Dovoljno je istražiti osnovne tendencije razvoja koje proizlaze iz poznavanja određenog broja pojedinačnih slučajeva. Određivanje kronoloških, tj. početnih i krajnjih granica povijesne činjenice težak je problem, ako tu činjenicu shvatimo kao strukturu podložnu stalnoj promjeni. Razmjerno je lako dati kronološke odrednice tzv. elementarnim faktima (npr. razdoblju vladavine nekog kralja, trajanju nekog rata...), ali je teško ustanoviti npr. početak kapitalizma u Europi i Hrvatskoj. Osim objašnjavanja povijesnih procesa poput ratova, društvenih običaja, uređenja, ekonomskih depresija, revolucija i sl., povjesničari nastoje objasniti utjecaje ili djelovanje nekih istaknutih pojedinaca koji su bili od osobitog značaja za daljnji razvoj povijesti i bez kojih se povijest uopće ne može ni zamisliti.

Problem univerzalnih zakona u povijesti

Logička struktura pojmova objašnjenja koji se upotrebljavaju u povijesti bitno je različita od pojmova i objašnjenja prirodnih znanosti. Najveći broj iskaza u prirodnim znanostima ima opći oblik i sadrži mali broj termina koji se odnose na posebne objekte, datume ili mjesta, dok su povijesni iskazi gotovo bez izuzetka iskazi o pojedinačnom i sadrže osobna imena, termine koji se odnose na posebne trenutke ili razdoblja, te termine o geografskim odrednicama.

Međutim, bilo bi pogrešno zaključiti da iskazi o pojedinačnom ne igraju nikakvu ulogu u prirodnim znanostima ili da se u proučavanju povijesti ne upotrebljavaju univerzalni iskazi. Kad pokušavamo doći do zaključka o karakteru neke pojedinačne stvari, ne možemo do takvog zaključka doći samo na osno-

1

Ernest Nagel, *Struktura nauke*, Nolit, Beograd 1974., str. 20.

vu općih iskaza, već se teorija mora dopuniti i pojedinačnim iskazima, koji se mogu označiti kao početni uvjeti. U prirodnim znanostima imamo univerzalne zakone ili hipoteze pomoću kojih objašnjavamo specifične događaje. Iako se povjesničari u svom istraživanju bave neponovljivim i jedinstvenim, dakle specifičnim događajima, rasprava o onome što je pojedinačno zahtijeva upotrebu nekih zajedničkih imena ili općih deskriptivnih pojmova. Kad povjesničar opisuje pojedinačne stvari, on pretpostavlja da postoje različite vrste događaja, pa prema tome i manje ili više određene empirijske pravilnosti koje su povezane sa svakom vrstom događaja i koje ih međusobno razlikuju.

Povjesničari su rijetko samo kroničari prošlosti, oni obično pokušavaju razumjeti i objasniti događaje što su ih opisali, pomoću uzroka i posljedica, te pokušavaju utvrditi odnose uzročne zavisnosti između događaja koji se javljaju u nekom određenom nizu. Povjesničari nastoje objasniti provjerene singularne iskaze o događajima i uzajamnim odnosima između pojedinačnih događaja. Iako je to moguće tek uz pretpostavku i primjenu općih zakona, povjesničari ne smatraju da je njihov zadatak da utvrde takve zakone.² Generalizacija pripada vrsti interesa koja se oštro razlikuje od interesa za specifične događaje i njihovo uzročno objašnjenje, što je predmet povijesti. Povijest se često definira kao »događaji prošlosti onako kako su se stvarno dogodili«,³ no u povijesti smo često sučeni s problemima njezina beskonačnog predmeta. Univerzalni zakoni ili teorije u prirodne znanosti uvode jedinstvo, međutim, u povijesti nemamo takve objedinjujuće teorije.

Povjesničari ponekad koriste psihološke generalizacije u objašnjenju djelovanja pojedinih istaknutih povijesnih osoba, pokušavajući npr. odluke velikih vojskovođa objasniti njihovom ambicijom, energijom, hrabrošću i sl., ili opisujući sukob dvije vojske polaze od trivijalnog univerzalnog zakona poput:

»Ako od dvije vojske koje su jednako dobro naoružane i vođene, jedna ima ogromnu nadmoć u ljudstvu, onda druga neće nikada pobijediti.«⁴

No, povijesne činjenice uvijek nam iznova potvrđuju da generalizacija koja vrijedi za jedan slučaj, ne vrijedi za neki drugi, premda sličan, stoga ovoj vrsti generaliziranja moramo oprezno pristupiti. Na temelju shvaćanja o ponavljanju mogu se formulirati zakoni povijesnog razvoja koji bi trebali obuhvatiti bitnu, unutrašnju i ponovljivu povezanost pojava. Postoje npr. zakonitosti razvoja kapitalističkog sustava koje se ponavljaju svugdje gdje postoji kapitalističko društvo, ali nikada u istim uvjetima. Isto tako se povjesničari mogu baviti npr. revolucijama, bilo građanskim, bilo industrijskim, da bi utvrdili njihove zakonitosti. Činjenice iz povijesti koje nam stoje na raspolaganju često su strogo ograničene i ne mogu biti dopunjene ili ponovljene. Povijesni izvori bilježe samo određene činjenice koje su često nepotpune. Ako druge činjenice nisu na raspolaganju, neće biti moguća provjera određene teorije. Zato se često takve neprovjerljive povijesne teorije optužuju kao kružne.

U povijesti ne možemo dobiti informacije koje bi znanstveniku poslužile na isti način kao neki fizikalni zakon. Prirodne znanosti imaju znanstvene zakone koji omogućuju predviđanje, dok u povijesnoj znanosti nema zakona koji bi imao snagu predvidivosti događaja. U povijesti može postojati više različitih teorija o istom predmetu koje se međusobno mogu isključivati (različite hipoteze u nekom objašnjenju), što u prirodnim znanostima nije slučaj. No, zakonitosti u društvenim znanostima ne mogu fiksirati bezuvjetno, nužno kretanje povijesnog procesa, nego izražavaju samo pravilno, srednje ponašanje povijesnih struktura u razvoju. To ne znači da u povijesti sve interpretacije imaju podjednaku vrijednost. Uvijek postoje interpretacije koje nisu u skladu

s usvojenim svjedočanstvima. Da bi neka interpretacija objasnila činjenice, ona ih mora biti u stanju međusobno povezati. No, tu se uvijek radi o pokušaju povezivanja konkretnih pojedinačnih činjenica unutar nekog formuliranog zakona.

Uzročno objašnjenje

Uzročno ili kauzalno objašnjenje u istraživačkom procesu ima puno šire značenje od npr. objašnjenja motivima, jer je svaka promjena u povijesti i društvenim odnosima posljedica određenih uzroka. No, potrebno je razlikovati *uvjetovanost* od uzročnih veza. Pojam uvjeta širi je od pojma uzroka. Ne može se svaki utjecaj neke povijesne činjenice na drugu proglasiti uzročnom vezom. Pojam uzročnosti primjenjuje se na uvjetovanost koja je stvorila određenu povijesnu činjenicu, tj. posljedicu određenog niza vjerojatnih uvjetovanosti. Istovremeno postojanje određenih međusobno uvjetovanih činjenica ne mora biti u okviru uzročnih veza. Isto tako, činjenica koja prethodi nekoj drugoj činjenici nije samim tim i njezin uzrok. Uzročnost je samo dio međusobne povezanosti i uvjetovanosti pojava. Svaka povijesna činjenica proizlazi iz cijelog sustava uzročnosti.

Postoje dva glavna tipa uzročnog objašnjenja. To su objašnjenja pomoću dovoljnih uvjeta i objašnjenja pomoću nužnih uvjeta. Prvo odgovara na pitanje tipa »Zašto je nužno?«, a drugo na pitanje tipa »Kako je moguće?«. Uzročna objašnjenja koja traže dovoljne uvjete nisu od izravnog značaja za povijesna istraživanja. Von Wright navodi primjer⁵ arheoloških iskopina nekog starog grada koje su razorene. Na temelju tih iskopina arheolog dolazi do zaključka da je u određeno doba svoje prošlosti grad pretrpio neku katastrofu, te se pita koji je bio uzrok tog razaranja, je li to bio potres, poplava, neprijateljsko razaranje itd. Sama činjenica da je grad razoren i da ga je razorila, npr. provala vulkana nije za povjesničara izravno toliko bitna koliko je značajan način na koji je nestanak tog grada utjecao na društvene, ekonomske, kulturne, političke i druge prilike ili razvoj u susjednim gradovima ili kraljevstvima. Istraživanje tih posljedica za povjesničara je od puno većeg interesa od istraživanja uzroka propadanja. Za povjesničara je nevažno je li propadanje uzrok neke prirodne katastrofe. Činjenica da su grad razorili ljudi, dakle neprijatelji tog grada, nije zanimljiva kao uzrok rušenja kuća, ali to može navesti povjesničara da istražuje razloge te agresije. Ovakva su uzročna objašnjenja stoga značajna kad događaji koji se istražuju imaju zanimljive posljedice na kasnija društvena zbivanja ili kad imaju zanimljive uzroke u uvjetima prethodnih ljudskih djelovanja.

Drugi tip uzročnih objašnjenja odgovara na pitanje: »Kako je moguće?«. Von Wright navodi sličan primjer:

»Arheolog iskopava ostatke nekog grada i impresioniran je ogromnim kamenim blokovima koji su bili ugrađeni u gradske zidine. Kako su nekadašnji stanovnici prenosili ove kamene blokove

2
Isto, str. 490.

3
Zahtjev za objektivnošću u povijesti prvi je izrazio znameniti povjesničar Leopold von Ranke još davne 1824. godine, ističući da želi iznositi prošle događaje onako kako su se zaista dogodili (»wie es eigentlich gewesen ist«).

4
Karl R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, BIGZ, Beograd 1993., sv. 2, str. 318.

5
G. H. von Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, Nolit, Beograd 1975., str. 185–186.

i podizali ih na njihova mjesta u zidu? U odgovoru bi se morala navesti tehnička oprema ili vještina za koje se zna ili pretpostavlja da su ovi ljudi posjedovali. Zahvaljujući tome, bilo im je uzročno moguće da izvrše ova djela.«⁶

Ovo je prava vrsta uzročnih objašnjenja, jer njihova valjanost ovisi o postojanju neke nomičke veze između stanja ili događaja (npr. da su kameni blokovi postavljeni u zidine) i drugih stanja ili događaja koji su uzročno nužni za postojanje ili nastajanje prvih. Iako se objašnjenja što ih povjesničari predlažu za isti događaj često razlikuju, ona nisu nužno nespojiva. Povijesna objašnjenja uglavnom ne izražavaju *dovoljne uvjete* određenog događaja. Alternativna objašnjenja nekog prošlog događaja mogu se tako razlikovati (i često se razlikuju) samo po tome što spominju različite nužne uvjete tog događaja, tako da se alternativna objašnjenja prije dopunjuju nego što si međusobno proturječe.

Glavni i sporedni uzroci

Za razliku od objašnjenja jednog pojedinačnog događaja, kod objašnjenja skupnih događaja: poput ratova, revolucija, procvata i propasti carstava i sl., povjesničari često razlikuju glavne i sporedne uzroke. Glavni ili osnovni uzroci potrebni su za postojanje određene činjenice. Oni određuju njezina osnovna obilježja, ali nisu samostalni i izolirani, nego se javljaju posredstvom sporednih, odnosno neočekivanih, neposrednih uzroka ili povoda. Neposredan je uzrok često neki događaj relativno kratkog trajanja kojim počinje kolektivni događaj. To može biti neka prirodna nepogoda (npr. katastrofalni potres), pojedinačna radnja (npr. neko ubojstvo) ili kolektivno događanje (vojnički poraz). Osnovni uzroci na koje se povjesničari često pozivaju obično se označavaju metaforičkim izrazima kao što su društvene snage ili okolnosti, te predstavljaju relativno trajne radnje kao i oblike ponašanja koje ispoljavaju razne grupe (anonimnih) pojedinaca. Društvene snage koje se često spominju u povijesnim objašnjenjima predstavljaju obično ograničenja koja postavljaju političke strukture, utjecaj ekonomskih interesa vladajućih slojeva društva, kontrola koju imaju religijske organizacije, sukobi koji nastaju iz vojnih aktivnosti ili potječu od vojnih ustanova, djelovanja raznih uvjerenja, ideologija i težnji koje se ispoljavaju u stavovima i radnjama onih koji u njima sudjeluju.

Na primjeru seljačke bune iz 1573. godine možemo vidjeti opisanu razliku između glavnih i sporednih uzroka. Dakle, na posjedima ugarskog velikaša Franje Tahija došlo je 1573. do izbijanja bune kmetova pod vodstvom Matije Gupca. Međutim, opseg bune prelazio je granice Tahijevih posjeda, jer je osim kmetova susjednih vlastelinstava uz pobunjenike pristao i dio stanovništva u slovenskim krajevima. Mnoštvo je uzroka koji su uvjetovali početak ove bune. Prvenstveno splet uzročnosti valja tražiti u općem pogoršanju položaja seljaka u vezi s razvojem robno-novčane privrede. Zahtjevi i namjere pobunjenika nesumnjivo su uvjetovani općim ekonomskim prilikama zemlje, a ne samo kmetskim položajem u okviru vlastelinstva. Početak bune također je povezan s borbom među feudalcima, jer je Tahij do svojih posjeda Susedgrada i Donje Stubice došao na nezakonit način. Godine 1564. Franjo Tahij prijeverom se domogao Susedgrada. Pravi vlasnici, porodica Heming, podigli su protiv njega veliku parnicu koju su izgubili, iako su bili u pravu. U svome bijesu pobunili su protiv Tahija kmetove i tako potaknuli seljačku bunu na čelu s Matijom Gupcem. Upotreba kmetova kao oružane snage u međusobnoj borbi velikaša bio je samo još jedan poticaj za zaoštavanje otpora kmetova. Međutim, sam povod izbijanju bune povezan je s njegovim nasiljem nad kmetovima. Tahij je stalno utjerivao izvanredna i nezakonita podavanja, oduzimao

seljacima stoku, žito i vino, tražio bezbrojne tlake u svoju korist i iznuđivao od kmetova novac. Stanje se pogoršalo kad je Tahī počeo zloupotrebjavati žene i kćeri seljaka. Prisvajao je plaću kmetova koji su mu služili kao vojnici, neke je i osakatio. Takve su prilike bile i više nego dovoljne da se kmetovi dignu na oružje. Iako se uzroci ove bune nalaze u širim okvirima i prilikama u zemlji, ekonomskim i političkim, ti su uzroci doveli do konkretnih sporednih uzroka odnosno povoda koji su konačno doveli do samog izbijanja pobune.

Neki povjesničari nastoje umanjiti ulogu neposrednih događaja u povijesnim objašnjenjima.⁷ Po njima neposredan uzrok nije pravi uzrok, već samo točka u lancu događaja; neposredan povod jednak je slučajno bačenoj šibici na plast sijena. Međutim, svi povijesni fakti, kako uzroci tako i posljedice, ujedno su i nužni i slučajni. Činjenice su slučajne zato što je njihov individualni tijek posljedica sporednih uzroka koji djeluju u različitim uzročnim lancima. Nužni značaj činjenice dolazi do izražaja u tome što je njezino postojanje uvjetovano glavnim uzrocima. Zato se u povijesnim istraživanjima ne trebamo pitati što se moglo dogoditi da se određeni slučajni događaj nije zbio, već kako su okolnosti dovele do tog ishoda.

Objašnjenje po vjerojatnosti ili objašnjenje motivima

Povijesna objašnjenja ovog tipa imaju za cilj pokazati razlog zašto se neka osoba x manje ili više svjesno odlučila ponašati na način y u okolnostima z . Motivi ljudskog djelovanja nisu nikad neposredno vidljivi. Oni se mogu razumjeti pomoću generalizacija koje su neophodne u svakom povijesnom objašnjenju pojedinačnih radnji. Za povjesničara koji objašnjava takve radnje uvijek je prisutna opasnost da podmetne nekoj povijesnoj osobi motive koji odgovaraju njegovu vremenu i društvu. To se može izbjeći samo upotrebom racionalnih metoda objašnjenja. Pri utvrđivanju strukture motiva svjesne, usmjerene ljudske djelatnosti, povjesničar ponekad raspolaže iskazima povijesne osobe kojom se bavi o njenim vlastitim motivima. No, ljudi često nisu svjesni svojih motiva te se s takvim iskazima treba oprezno postupati.

Mogući razlozi individualnih radnji mogu se svrstati u mali broj širokih kategorija. Budući da pretpostavljamo da su radnje koje treba objasniti manje ili više svrhovite, one su vjerojatno posljedice odluka pojedinaca koji vrše te radnje i koji biraju jednu od alternativa. Prema tome, jedna kategorija razloga proizlazi iz karakteristika alternativa koje se nalaze u određujućim uvjetima radnje. Druga kategorija sadrži razloge na osnovu kojih se uzročno djelovanje može pripisati osobinama ličnosti onoga tko vrši radnju, dok se treća kategorija odnosi na okolnosti u kojima se određena radnja odvija i koje prisiljavaju osobu koja vrši radnju da izabere ovu ili onu alternativu.

Sljedeći važan korak u povijesnom istraživanju sastoji se u pokazivanju da su faktori iz svake od ovih kategorija, za koje se tvrdi da su određujući uvjeti za danu radnju, bili prisutni kada se ta radnja odigrala. Međutim, iako je ovo vrlo bitan korak, njime se ne utvrđuje koji je od ovih faktora bio stvaran razlog da je vršitelj radnje tako djelovao, jer je jedan faktor mogao biti prisutan kad se radnja odvijala, a da s njom nije bio uzročno povezan. No, ponekad je nemoguće dati dokaz da je određeni faktor bio razlog za postupak nekog pojedinca, stoga povjesničari mogu pokušati opravdati svoje tvrdnje upotre-

6
Isto, str. 187.

7
Vidi E. Nagel, *Struktura nauke*, str. 511.

bom generalizacija. Obično se upotrebljava sljedeća generalizacija: kada je određeni faktor jedna od okolnosti u kojima ljudi djeluju, onda se, općenito uzevši, ljudi ponašaju na način koji je sličan posebnoj radnji koju povjesničar opisuje i objašnjava, tako da je osoba o kojoj povjesničar raspravlja vjerojatno i sama postupila na taj način zato što je dati faktor bio prisutan.

Primjer koji bi mogao ilustrirati ovu vrstu objašnjenja nalazimo u povijesti Osmanskog Carstva. Riječ je o praksi bratoubojstva koju je ozakonio sultan Mehmed II. Osvajač (1451.–1481.). Odmah nakon stupanja na prijestolje 1451. godine, Mehmed II. dao je odstraniti brata Ahmeda, koji je još bio u povojima, da bi tako osigurao neograničenu moć. Međutim, nije Mehmed II. bio prvi sultan koji se poslužio tom praksom. Bratoubojstvo je u vladarskoj kući bilo uobičajeno još od vremena Bajazida I. (1389.–1402.). Pri stupanju na prijestolje dao je Bajazid I. pogubiti svog brata Yakupa kako bi uklonio svaku sumnju u svoju pretenziju na vlast, te je time uvedena praksa koja se održala do 17. st. Potkraj svoje vladavine sultan Mehmed II. je taj postupak ozakonio. U njegovu čuvenu zakoniku izričito stoji:

»Za održanje je poretka u svijetu primjereno da onaj od mojih potomaka koji postane sultan dade ubiti svoju braću.«⁸

Prema tom obrazloženju, jedini je i isključivi motiv te okrutne mjere bio državni razlog: osiguranje smjene na prijestolju bez borbi, želja da se državno jedinstvo ne ugrozi bratoubilačkim ratom, a ne, kako često smatraju europski povjesničari, navodno urođeno barbarstvo Osmanlija. Pokušaj objašnjenja ovog primjera mogao bi se dati uz pomoć određene generalizacije o ljudskom ponašanju. No, teško da bi se mogao izvesti neki univerzalni zakon o ljudskom ponašanju u određenim situacijama, uz pretpostavku koja bi tvrdila da bi se većina ljudi ponašala na opisani način. Jesu li Mehmedov postupak uzrokovale samo povijesne okolnosti tadašnjeg stanja u državi i želja za očuvanjem državnog jedinstva? U svakom slučaju, rascjepkanost države značila bi njezino slabljenje. No, je li taj postupak uvjetovala i Mehmedova brutalna narav? Je li se borba za vlast mogla riješiti nekim drukčijim zakonom? I bi li neki drugi sultan donio takav zakon? Odgovori na ta pitanja i zaključak koji bi iz njih proizlazio ne može se tvrditi s nužnošću. Takvo objašnjenje stoga ne može biti deduktivno, već se mora odrediti kao objašnjenje po vjerojatnosti.

Zanimljivo je spomenuti zakon bratoubojstva u nešto kasnijoj osmanskoj povijesti. Godine 1512. stari boležljivi sultan Bajazid II. morao je odstupiti s prijestolja u korist svog sina Selima I. (1512.–1520.). Ubrzo nakon stupanja na prijestolje Selim I. dao je otrovati svog oca. Međutim, ubrzo su njegova braća Ahmed i Korkut pokušala prigrabiti vlast, čime je državno jedinstvo Osmanskog Carstva ponovo bilo ugroženo. No, zahvaljujući brutalnoj vojničkoj naravi, od koje se izvodi njegov nadimak Strogi, Selim je uspio izaći na kraj s pojavama rasula. Ubrzo je sa svojom vojskom pobijedio i zarobio oba brata, te ih dao zadaviti. K tome je Selim dao pogubiti sve nećake koji su mu bili na dohvat, pa čak i četvoricu vlastitih sinova. Tako je prema zakoniku Mehmeda Osvajača nasljedstvo imalo biti osigurano sinu miljeniku Sulejmanu.

Zakon se održao sve do vremena vladavine Ahmeda I. (1603.–1617.) koji je pri stupanju na prijestolje ukinuo dotada obavezno bratoubojstvo. Otklon od dotadašnje prakse nije učinjen zato što je novi vladar, suprotno svojim »krovožednim« prethodnicima, bio osobito human. Neposredni i najvažniji povod bilo je to što je on bio vrlo mlad, pa još nije imao djece te u slučaju eventualne prerane smrti ne bi imao nasljednika. Tako je bilo povoljnije pri stupanju na prijestolje ostaviti na životu kao prijestolonasljednika brata Mustafu, koji je

imao samo dvije godine. Taj se postupak ustalio, a zakon bratoubojstva samo se iznimno primjenjivao. Prinčevi se nisu više odgajali da moraju nakon smrti sultana sudjelovati u utrci na život i smrt za prijestolje. Otada su oni rasli u »prinčevskom kavezu« u saraju i ondje se mogao nominirati budući sultan. Kako su preostali prinčevi i nakon stupanja novog sultana na prijestolje ostajali u pritvoru, više nije postojala opasnost od protukandidata i cijepanja Carstva te je time otpala i nužnost bratoubojstva. Ukidanje dotada obveznog bratoubojstva izazvalo je odstupanje od uobičajenog linearnog nasljeđivanja, pri čemu je sultansko dostojanstvo uvijek prelazilo na jednog od sinova preminulog sultana. Stupanje na prijestolje Mustafe I. 1617. značilo je prijelaz na princip seniorata, prema kojemu je prijestolje trebalo pripasti u danom trenutku najstarijem osmanskome princu. To je načelo zadržalo valjanost do propasti Osmanskog Carstva. Na osnovu ovog primjera, iz daljnjeg tijeka osmanske povijesti možemo vidjeti kako su se pojedini vladari odnosili prema spomenutom zakonu. Okrutni sultan Selim I. primijenio ga je na taj način što je istrijebio gotovo cijeli muški dio obitelji da bi osigurao prijestolje sinu miljeniku. Teško da su okolnosti bile takve da je morao izabrati tu alternativu od ostalih mogućih. Vjerojatnije bi se ta odluka mogla pripisati njegovoj brutalnoj naravi. To se ne može tvrditi sa nužnošću, ali se ne može niti pokušati objasniti tu činjenicu tvrdnjom da bi i drugi vladari postupili na jednak način. Okolnosti bi mogle poslužiti u objašnjenju postupka Ahmeda I. koji je zakon bratoubojstva ukinuo. Moguće je sa većom sigurnošću pretpostaviti da bi i bilo koji drugi vladar u datim okolnostima jednako postupio, bez obzira na osobine ličnosti. Okolnosti su pokazale da spomenuti zakon više nije potreban i stoga se on prestao primjenjivati, a s tim se i prijestolje počelo nasljeđivati po novom principu seniorata.

Povijesna objašnjenja pojedinačnih radnji predstavljaju objašnjenja po vjerojatnosti, pri čemu je njihova forma rezultat statističkog karaktera generalizacija o ljudskom ponašanju kojima raspoložemo i koje nalazimo u pretpostavkama objašnjenja. Nesumnjivo je karakteristična odlika probabilističkih argumenata uopće, a posebno povijesnih objašnjenja, to što njihovi zaključci nisu logički nužne posljedice svojih premisa, čak i kada se jasno i nedvosmisleno formuliraju sve empirijski potvrđene pretpostavke. Sukladno tome, radnje koje su povjesničari uspjeli objasniti ne bi se mogle predvidjeti na osnovu premisa objašnjenja čak i kada bi ih imali prije tih događaja. To znači da je istinitost premisa u povijesnom objašnjenju po vjerojatnosti sasvim spojiva s lažnošću njegova zaključka.

Objašnjenja po vjerojatnosti pojedinačnih događaja često se usvajaju uz razna ograničenja, a to su da se uvjeti koji se nedvosmisleno spominju u objašnjenju mogu prihvatiti pod pretpostavkom da im druge okolnosti ne proturječe, pri čemu su one često nepoznate. Nepotpunost premisa i činjenica da one izražavaju nužne, a ne dovoljne uvjete za nastanak nekih događaja, dvije su opće priznate karakteristike koje djelomično objašnjavaju smisao u kojem povijesna objašnjenja predstavljaju objašnjenja po vjerojatnosti.

Funkcionalno i strukturalno objašnjenje

Funkcionalni historijski iskaz objašnjava koju društvenu ulogu ima neka društvena pojava, grupa, klasa, institucija, ideologija itd. Određeni običaji,

prakse ili institucije mogu se objasniti pomoću uloge koju imaju. Religija, pravila ponašanja, birokracija, obrazovanje objašnjavaju se pomoću funkcije koju imaju u društvu ili u određenoj skupini unutar nekog društva. Utvrđivanje funkcija određene povijesne činjenice u društvenom sustavu kao cjelini nužan je element povijesnog objašnjenja. Ako npr. želimo cjelovito prikazati nacističku ideologiju u Njemačkoj, onda ne možemo istraživati samo njezinu genezu i njezina obilježja nego i njezinu funkciju u njemačkom društvu. Kakvu funkciju ima nacistička ideologija u nacionalnom razvoju njemačke države? Interese koje socijalne grupe ona izražava? Na koje društvene slojeve utječe i kako? To su samo neka od pitanja koja je potrebno postaviti i objasniti. Međutim, funkcionalno objašnjenje nije dovoljno za cjeloviti historijski prikaz određenog problema. Ono osvjetljava međusobne odnose činjenica, ali ne razrađuje dinamične uzročne odnose. Da bismo dali adekvatno funkcionalno objašnjenje, potrebno je dati i kauzalno objašnjenje povijesnih činjenica koje obrađujemo.

Strukturalno objašnjenje obraća više pozornosti utvrđivanju elemenata u cjelini nego razvoju te cjeline u vremenu. Ovo objašnjenje bavi se unutrašnjim odnosima pojedinih elemenata strukture, te proučava razlike između nizova određenih struktura. Definicija strukture bila bi da je struktura sve ono što u jednom društvu i u jednoj ekonomiji traje dovoljno dugo da se ne može zapaziti običnim promatranjem. Povjesničar tako može objašnjavati unutrašnju strukturu svog objekta istraživanja ili vanjsku strukturu koja pokazuje da je predmet istraživanja dio jedne cjeline. Pritom se cjelina ne smije promatrati kao aritmetički zbroj njezinih sastavnih dijelova, nego je potrebno shvatiti poseban kvalitativni značaj određene strukture. Pomoću ovog objašnjenja može se dokazati ponovljivost strukturalnih odnosa unutar povijesnih činjenica porredbenom metodom, a ponovljivost je temeljno obilježje zakonitosti.

Istraživanjem manje upotrebljivanih izvora kao što su katastri, župne matice rođenih i umrlih, popisi stanovništva, ženidbeni ugovori, oporuke i sl., kvantitativnim metodama, iz razasutosti pojedinačnih činjenica vidljivi su pokreti, razvoj, fluktuacije, te pravilnosti i razmjerna trajnost određenih struktura.

Nije prihvatljivo shvaćanje da je struktura, kao trajnije ustrojstvo povezanosti različitih društvenih područja i odnosa, suprotnost geneze, dakle povijesnih procesa kao usmjerenih zbivanja, jer je svaki njihov dio strukturiran. Strukturalna je historija stoga istraživački pristup koji se prije svega bavi prilikama i stanjima, nadindividualnim razvojem i procesima, a manje pojedinim događajima i osobama. U središtu pozornosti su kolektivni fenomeni, dakle uvjeti i prostori ljudskih namjera, a manje osobni ili grupni motivi i djelatnosti, koji se nastoje spoznati opisom i objašnjenjem, a manje razumijevanjem njihova smisla. Zanimanje se ne usredotočuje toliko na pojave koje se brzo mijenjaju, koliko na one relativno trajne. Strukturalno objašnjenje potrebno je u cjelovitom povijesnom istraživanju, jer je očito da se povijesni procesi ne mogu svesti samo na namjernu ljudsku djelatnost i događaje. Tako strukturalni pristup otvara vrata upotrebi teorija i modela u povijesnom objašnjenju, te se ne temelji samo na kronološkom viđenju povijesti. On se može primijeniti na sva područja ljudskog života. Strukture su npr. ustavni oblici, načini vladanja, pravni sustavi, svjesni i nesvjesni oblici ponašanja, običaji, dakle sve pojave koje razmjernom dugotrajnošću nadilaze iskustva sudionika određenih događaja. Poseban problem kojim se bavi ovaj pristup povijesti jest pokušaj objašnjenja kako jedna struktura zamjenjuje, prelazi u drugu (npr. društvena uređenja). Primjer jednog takvog strukturalnog objašnjenja može biti leviratski brak, institucija bračnog prava po kojoj brat ili najbliži rođak

mora oženiti udovicu umrloga, ukoliko ona nema muške djece. Prvi sin iz novog braka smatra se sinom i nasljednikom prvog (umrlog) muža. Levirat je ustanova tradicionalnih kultura, poznat kod starih mediteranskih naroda, Ilira, Kelta, Semita. Kod nekih se naroda očuvao do danas, s ciljem osiguranja kontinuiteta porodice.

Strukturalnom tipu objašnjenja može se pribrojiti i objašnjenje analogijom. Pri istraživanju, povjesničar mora klasificirati raznovrsne povijesne činjenice i uz pomoć usporedbe utvrditi njihova opća i posebna obilježja. Analogija je najjednostavniji oblik povijesnog uopćavanja. Ako npr. u izvoru nađemo nečiju izjavu koja je potpuno u skladu s nama dobro poznatom ideologijom određene stranke, onda dotičnu povijesnu ličnost možemo pribrojiti pristašama te stranke iako za to nemamo neposrednih svjedočanstava u izvoru.⁹ Ako je povjesničar uočio mnoge slične činjenice, on ima opravdanje u isti tip uvrstiti i određenu pojavu koja ima ista obilježja. No, analogijom se ne može služiti pri objašnjenju dviju vremenski dosta udaljenih pojava koje imaju samo vanjsku sličnost, već samo ako su joj granice točno određene i kada su poznati uvjeti pod kojima se određene činjenice mogu poistovjetiti.

Genetičko objašnjenje

Genetičko objašnjenje u sebi sadrži sve ostale vrste objašnjenja. Ono obuhvaća međusobnu povezanost povijesnih činjenica u njihovu razvoju, povezanost koja ima svoju strukturu, a čiji pojedini dijelovi izvršavaju određenu funkciju u povijesnom kretanju. Genetičko i strukturalno objašnjenje tako čine jedinstvo, jer se bez istraživanja strukture ne može obuhvatiti razvoj, a bez razvoja struktura ostaje statična. Genetičko-strukturalno objašnjenje razlikuje bitne i nebitne spletove uzročnosti, što samo uzročno objašnjenje ne može postići. Ono govori o promjenama u funkciji pojedinih dijelova razvojnog procesa i o promjenama strukture određene pojave u vremenskom periodu koji se istražuje.

Povijesna objašnjenja također se razlikuju po vremenskom trajanju događaja koje opisuju. Ponekad se pojedinačne radnje opisuju kao da nemaju vremensku dimenziju, dok genetička ili razvojna objašnjenja govore o radnjama u uvjetima koji traju u vremenu. Objašnjenja ove vrste često imaju oblik priče. Iako odnosi zavisnosti između događaja koji se opisuju često nisu jasno formulirani, izbor događaja koji se spominju jedan za drugim zasnovan je na prešutnoj pretpostavci da su neki od ovih događaja nužni uvjeti za neke druge događaje. Količina detalja koju povjesničar uključuje u priču ovisi o obavijestima o prošlosti kojima on raspolaže, o opsegu njegovog istraživanja, o nivou analize koji u tom istraživanju prihvaća, o prešutnim generalizacijama koje pretpostavlja u objašnjavanju tih događaja i o njegovu shvaćanju svjedočanstva koje je potrebno da se uvjerljivo objasni uvjetovanost između događaja koje ispituje.

U objašnjenjima ove vrste povjesničari često pokušavaju popuniti vremenske praznine između događaja, umećući druge događaje, te koristeći određene opće pretpostavke. Ovo se objašnjenje poziva na niz događaja koji su se mogli javiti manje ili više istovremeno i njihova se trajanja mogu preklapati, ali se većina događaja javila u različitim trenucima. Svaki se događaj u nizu vjero-

9

Mirjana Gross, *Historijska znanost*, SNL, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1980., str. 288.

jatno spominje samo ako je neophodan uvjet za pojavu nekog kasnijeg događaja u tom nizu. Genetičko objašnjenje djelovanja određenog pojedinca može se raščlaniti na niz objašnjenja po vjerojatnosti čije se singularne premise odnose na događaje koji se zbivaju u različitim trenucima, a ne istovremeno, i koje su u najboljem slučaju samo neki nužni uvjeti, a ne predstavljaju skup dovoljnih uvjeta za događaje koji se mogu objasniti pomoću ovih premisa.

Osim objašnjenja pojedinačnog djelovanja, genetički pristup bavi se i objašnjenjem skupnih događaja koji se sastoje od radnji koje vrši veći broj ljudi. Takvi su događaji, npr. nastajanje neke nove društvene institucije, porast stanovništva u nekoj zemlji tijekom određenog razdoblja ili izbijanje nekog rata, revolucije i sl. Događaji ove vrste, osobito kad u njima sudjeluje velik broj ljudi ili kada dugo traju, obično nisu rezultat svjesnog plana ili dogovorenog djelovanja. Oni često nisu ni događaji koje neki pojedinac zamišlja kao cilj. Zbog toga predložena objašnjenja takvih događaja izazivaju puno više sporova među povjesničarima nego objašnjenja pojedinačnih radnji. Faktori ili društvene snage kojima različiti povjesničari pripisuju takve kolektivne događaje vrlo se često u znatnoj mjeri mijenjaju, a oštra neslaganja koja i dalje postoje između nesumnjivo kompetentnih znanstvenika u pogledu adekvatnosti velikog dijela ovih objašnjenja svjedoči o odsustvu dobro utvrđenih, i uopće provjerenih teorija o društvenim promjenama.

Vrlo je rijetko moguće objasniti kolektivni događaj koji ima znatan stupanj složenosti, smatrajući ga slučajem nekog tipa događaja koji se ponavlja i pokazujući tako njegovu ovisnost o uvjetima koji su prije njega postojali i imajući na umu neku generalizaciju o događajima toga tipa. Pod pretpostavkom da se veliki događaji poput protestantske reformacije mogu klasificirati kao slučajevi raznih prikladno opisanih tipova, broj poznatih slučajeva danog tipa obično je sasvim mali, budući da je svjedočanstvo za generalizacije o uvjetima pod kojima se događaji datog tipa zbivaju sasvim neznatno, pouzdane generalizacije o događajima koji pripadaju tim raznim tipovima u najboljem su slučaju sasvim rijetke. Osim toga, pod pretpostavkom da imamo nekoliko slučajeva velikog kolektivnog događaja danog tipa, ovi se slučajevi moraju međusobno razlikovati, pa čak i kada bi pouzdane generalizacije o događajima tog tipa postojale, one vjerojatno ne bi bile osobito korisne pri objašnjavanju nastanka danog slučaja tog tipa.

Npr. u prošlosti su se često događale brojne revolucije i ta se pojava jako puno proučavala. Iako francuska revolucija iz 1789., talijanska revolucija iz 1848., te ruska revolucija iz 1917. godine predstavljaju slučajeve ove pojave, one se znatno razlikuju po okolnostima pod kojima su se dogodile i po tijeku svog razvoja. Postojeće generalizacije o revolucijama kao o vrsti skupnih događaja vrlo malo pomažu u objašnjavanju, npr. zbog čega je u Rusiji došlo do revolucije. Prema tome, kritičari modela objašnjenja pomoću »obuhvatnog (pokrivajućeg) zakona« (tj. stajališta da zadovoljavajuća objašnjenja pojedinačnih događaja imaju deduktivni oblik tako da se događaji koje treba objasniti moraju podvesti pod strogo univerzalni zakon koji služi kao premisa u objašnjenju), nesumnjivo su u pravu kada tvrde da povijesna objašnjenja skupnih događaja nemaju ovaj oblik.¹⁰ Oblik ovih objašnjenja obično nije ni probabilistički, jer se događaj kojim se bavimo ne može jednostavno podvesti pod odgovarajuću statističku generalizaciju.

Kad se radi o objašnjavanju skupnih događaja koji se odlikuju znatnom složenošću, povjesničari se ne mogu baviti takvim događajem kao jedinstvenom cjelinom, već ga prvo moraju raščlaniti na određeni broj sastavnih dijelova ili aspekata. Ovakvom se analizom često dolazi do zaključka kako su neke glo-

balne karakteristike šireg događaja rezultat posebne kombinacije komponenti koju se nastoji odrediti u analizi. Cilj takvog istraživanja jest pokazati zašto su te komponente bile stvarno prisutne, a taj se cilj može postići samo ako se u obzir uzmu opće pretpostavke o nekim uvjetima pod kojima se takve komponente vjerojatno javljaju. Od povjesničara ovisi vremensko ograničavanje takvih događaja, način opisa koji takav događaj razlikuje od prijašnjih stanja stvari iz kojih se vjerojatno razvio ili utvrđivanje okolnosti koja označava njegov početak. Osim toga, komponente koje povjesničar razlikuje u nekom velikom događaju, kada taj događaj objašnjava dio po dio, predstavljaju obično najvažnije određujuće uvjete i oni su obično određeni pomoću generalizacija što ih on pretpostavlja, te pomoću njih pokušava otkriti određenu konfiguraciju događaja koji su se dogodili prije ili istovremeno sa skupnim događajem koji on istražuje. Stoga je prisustvo nekih generalizacija bitno i u premisama objašnjenja skupnih događaja, kao što je slučaj i u objašnjenjima pojedinačnih radnji. Specifični način na koji se jedan skupni događaj pojmovno raščlanjuje na dijelove ili aspekte mijenja se ovisno o prethodnim pojmovima što ih povjesničar unosi u svoje istraživanje, kao i o veličini tog događaja i okolnostima koje su u njemu prisutne.

Razlikujemo dvije velike vrste objašnjenja događaja koji se mogu raščlaniti na komponente:

1. Objašnjenja događaja za koje se smatra da imaju »iznenadne« početke, kao što je protestantska reformacija, pad Dubrovačke Republike ili drugi svjetski rat.
2. Objašnjenja koja se odnose na događaje koji nemaju početke koje bi se moglo točno vremenski odrediti, već koji predstavljaju kontinuitet, nastavljajući se na prethodna stanja stvari, kao što je nastanak feudalizma u Europi, razvoj modernog kapitalizma ili industrijska revolucija.

Dakle, objašnjenja skupnih događaja sastoje se od nizova subordiniranih objašnjenja koja imaju oblike objašnjenja po vjerojatnosti i genetičkih objašnjenja. Skupni događaji koji su znatno složeniji obično se ne objašnjavaju tako što se kao jedinstvene cjeline podvode pod apstraktne pojmove koji se javljaju u generalizacijama. Zbog toga se često tvrdi ne samo da se povijesna objašnjenja takvih događaja u osnovi razlikuju po logičkoj strukturi od objašnjenja u znanostima koje uopćavaju, već i da sami pojmovi koji se upotrebljavaju u povijesti imaju logičku strukturu radikalno različitu od strukture općih pojmova u uopćavajućim znanostima.

Determinizam u povijesti

Kategorija povijesnih procesa u pravilu obuhvaća dugotrajnija povijesna kretanja, a mi pokušavamo uočiti njihovu smislenu povijesnu cjelinu u spletu uzročnosti. Pojam procesa sadrži smisao usmjerenosti i nužnosti zbivanja, te ostavlja ljudskoj djelatnosti razmjerno uzak prostor za slobodu odlučivanja. Krajnje determinističko shvaćanje svodi istaknute povijesne ličnosti na puke izvršitelje određenih povijesnih procesa. Učenje o povijesnoj neizbježnosti govori o nemoći svjesne ljudske djelatnosti, bilo individualne bilo kolektivne, da promijeni tijek ljudske povijesti, jer su povijesne promjene navodno proizvodi unutrašnjih sila koje djeluju prema utvrđenim, iako možda ne uvijek poznatim modelima razvoja.

Povjesničari i filozofi često su pokazivali da je učenje o povijesnoj neizbježnosti neodrživo, iako nikakvo empirijsko svjedočanstvo nije relevantno u pro-

vjeravanju istinitosti ili lažnosti tog učenja. Razne su kritike determinizma u povijesti i mogu se svrstati u tri grupe:

1. nepostojanje zakona nužnog razvoja u ljudskoj povijesti;
2. argument na osnovu nepredvidivosti ljudskih djelovanja;
3. nespojivost determinizma sa stvarnošću ljudske slobode.

Prvi je argument usmjeren prije svega protiv onih grandioznih filozofija povijesti, bilo religioznih bilo sekularnih,¹¹ koje tvrde da su našle utvrđeni model razvoja u mnoštvu sukcesivnih događaja koji su se dogodili od početka ljudskog postojanja, te da su otkrile nepromjenjivi poredak u nizu promjena koji se stalno očituje u različitim društvima ili civilizacijama. Sa stajališta ovakvih filozofija, svaki ljudski čin ima određeno mjesto u nepromjenjivoj strukturi promjena i svako društvo mora nužno proći kroz utvrđeni niz prethodnih stupnjeva prije nego dođe do nekog kasnijeg stupnja. Iako su pojedinci prividno činitelji koji utječu na kretanje povijesti, ljudska se djelovanja u mnogim ovakvim filozofijama smatraju samo kao instrumenti pomoću kojih se izražavaju određene sile koje djeluju i razvijaju se u skladu sa izvanvremenim zakonima. Posljedica ovakvog determinizma često je fatalizam. Iako u čovjekovu životu ima mnogo toga što će se zbiti bez obzira na to kakva su njegova htijenja, ipak je jasno da u ogromnom broju situacija od naših namjera i odluka ovisi što će se u budućnosti dogoditi. Kauzalna efikasnost naših htijenja direktno opovrgava fatalizam.

Kritičari determinizma nastoje naglasiti primjedbu kako su ljudska zbivanja u znatnoj mjeri nepredvidiva. Jedan je događaj teoretski nepredvidiv, ako je pretpostavka da se njegovo događanje može unaprijed izračunati s neograničenom točnošću nespojiva sa zakonima prirode. Ponekad možemo s velikim stupnjem pouzdanosti predvidjeti ishod nekog procesa u kojem sudjeluje velik broj elemenata čiji pojedinačni doprinos može biti krajnje nepredvidiv ili sasvim nepodložan našoj kontroli. Slično tome, ponekad jasno vidimo nužnost nekog velikog događaja u povijesti, kao što je rat ili revolucija, a u isto vrijeme naknadno priznajemo da je način na koji se on dogodio mogao u pojedinostima biti potpuno drukčiji nego što je stvarno bio.

Kad se radi o predviđanju, u povijesti možemo samo na hipotetičkoj osnovi izračunati da će se vjerojatno nešto dogoditi. Međutim, nije sve što je logički moguće, ujedno i povijesno moguće tijekom određenog razdoblja i za određeno društvo, budući da postoje određujući uvjeti i za ono što se dogodilo i za ono što će se dogoditi u ljudskoj povijesti. Osim toga, čak i naša kasnija povijesna objašnjenja prošlih događaja, kao i naša predviđanja budućih, skoro su uvijek neprecizna i nepotpuna. Naša objašnjenja prošlih događaja, bez obzira jesu li to pojedinačne ili skupne radnje, rijetko objašnjavaju svaki detalj onoga što se dogodilo te uspijevaju pokazati samo osnove koje daju manju ili veću vjerojatnost za pojavljivanje manje ili više nejasno formulisane karakteristike.

Treći argument govori o nespojivosti determinizma s ljudskom slobodom. Determinizam je nespojiv s postojanjem slobodnog subjekta, jer u svijetu u kojem vladaju striktni kauzalni zakoni nema mogućnosti izbora, pa je takav determinizam nespojiv s fundamentalnim aksiomom etike, da se za ljude u pravom smislu može reći da su odgovorni za svoje odluke i svjesne postupke. Zar nije i besmisleno spominjati slobodu u vezi sa svijetom koji uvijek dopušta samo jednu mogućnost? Između čega bi se tu moglo birati ako nema alternativa? O ovoj primjedbi determinizmu vođene su filozofske i teološke rasprave još od antičkih vremena.

Kritičari su pokušali pokazati da je krajnji determinizam nespojiv s utvrđenim činjenicama ljudske povijesti i slobodom pojedinca, međutim, niti indetermi-

nizam koji uvodi čistu slučajnost ne može biti rješenje problema slobode. Ne možemo smatrati slobodnima one postupke koji su kauzalno nepotpuno određeni i gdje vlada slučaj i vjerojatnost, ili u krajnjoj liniji kaos. Kad se istražuju procesi, treba uvijek imati na umu prostor i slobodne ljudske djelatnosti te nadindividualne nužnosti razvoja. Proces i imaju usmjerenja koja pojedinci i grupe ne mogu u cjelini mijenjati. Oni, doduše, svojim političkim i društvenim djelovanjem utječu na njihov ritam: koče ih ili ubrzavaju, ublažavaju ili jačaju, ali ih ne mogu zaustaviti ili preokrenuti. Npr. vladajuće snage feudalnog sustava u Beču ne mogu nakon 1848. godine spriječiti razvoj građansko-kapitalističkog društva i zato, uglavnom bezuspješno, nastoje usmjeriti nova kretanja u vlastitom interesu. Dakle, svaki je postupak u povijesti rezultat djelovanja dvaju faktora, objektivnog stanja stvari odnosno okolnosti i subjektivnog ustrojstva čovjeka. To subjektivno ustrojstvo upravo i jest predmet moralnog suda.

Zaključak

Jedna znanost razlikuje se od druge po predmetu svog istraživanja. Povijest je pokušaj da se daju odgovori na pitanja o ljudskim radnjama koje su se zbile u prošlosti. U središtu metodoloških rasprava jest logika povijesnog istraživanja, rekonstrukcija objašnjenja u povijesti, odnosno sadržaj i značenje znanstvene tvrdnje, korist određenih metoda te vrijednosni sud u povijesti.

Problem o značaju postupka povijesnog objašnjenja pokušava se riješiti odbacivanjem metodološkog gledišta prema kojem se prirodne znanosti temelje na objašnjenju, a društvene samo na razumijevanju. Povijesno objašnjenje, u usporedbi s objašnjenjem u prirodnim znanostima, ima svoje posebnosti, jer nema oblik logičke dedukcije kojom dobivamo nužan zaključak. Budući da se povijesno objašnjenje svodi na tumačenje pojedinačnih i neponovljivih događaja, nije moguće utvrditi postojanje zakonitosti povijesnog procesa. Logička struktura pojmova u povijesti bitno je različita od općih pojmova u prirodnim znanostima, te onemogućuje znanstveno predviđanje koje se u prirodnim znanostima izvodi iz općih zakona.

Statističkom analizom moguće je dati objašnjenja nekih pojedinačnih pojava, međutim, potpuno objašnjenje pojedinačnog događaja ili ljudskog djelovanja ne može se dobiti samo pomoću statističkog uopćavanja, već tu moramo uključiti i objašnjenje motivima, zatim pronalaženje kauzalnih veza, te utvrđivanje funkcija određene povijesne činjenice i njezine uloge u povijesnom procesu. Objašnjenja velikih, skupnih događaja također zahtijevaju pomnu analizu, istraživanjem njihova razvoja u određenom vremenskom periodu, promjene struktura te otkrivanjem konfiguracije događaja koji su prethodili, slijedili ili uvjetovali događaje koje istražujemo sa svim njihovim razvojnim komponentama.

Za one koji se bave procesima očito je da unutar povijesnih struktura određenog trajanja i prostora teče množina procesa, a povijest kao zbir svih procesa zamišljamo kao regulativnu ideju koja se ne može znanstveno obraditi. No, unutar beskrayne povijesne zbilje mogu se istraživati samo neka zbivanja procesualnog značaja. Prilikom istraživanja biraju se i izdvajaju konkretni objekti ispitivanja i ma koliko detaljna bila povijesna rasprava, ona nikada nije iscrpno objašnjenje onoga što se dogodilo. Taj selektivni karakter po-

vijesnog istraživanja glavna je razlika između proučavanja ljudske prošlosti i drugih disciplina. U istraživanju i objašnjenju prošlih događaja nikada ne možemo opisati čitav skup kauzalnih uvjeta za ono što se dogodilo, zato što se povijesni opis jednog događaja može odnositi samo na mali broj njegovih aspekata i mora se negdje u kauzalnom nizu zaustaviti u traženju onoga što mu je prethodilo.

Dakle, znanje koje je rezultat povijesnog istraživanja nije neadekvatno zato što se ne odnosi na svaki događaj u prošlosti ili zato što odgovara samo na specifično pitanje o prošlosti koje je i izazvalo istraživanje, a ne pruža odgovor na svaki drugi problem o onome što se događalo. Stoga je ideal objektivnosti povijesnog objašnjenja ne samo neostvariv već je i besmislen, jer se u proučavanju povijesti bavimo samo odabranim aspektima prošlosti, a svaka pojedinost ne smatra se kauzalno relevantnom za sve ostalo.

Kad se radi o proučavanju nedavne prošlosti, povjesničari su često skloni pripisivati događajima u daljoj povijesti ulogu i značaj koje ovi nisu imali sve dok se noviji događaji nisu zbili. No, budući da ne znamo što nam donosi budućnost, nismo u stanju sagledati ni puni opseg onoga što je karakteristično za sadašnjost i za prošlost. Treba istaknuti da je u vremenskom odnosu prošlost-sadašnjost-budućnost, prošlost nedovršena i otvorena prema budućnosti, pa je otuda i historiografija uvijek nedovršena i privremena. U skladu s mijenjanjem povijesne stvarnosti, mijenja se i spoznaja povijesne znanosti, budući da njezin stalni rast primorava povjesničara da razvije nove metode i da postavlja nova pitanja i kriterije za izbor činjenica. Tako povijesna spoznaja nužno ima retrospektivni značaj i polazi od sadašnjosti prema prošlosti, zapravo od posljedica prema uzrocima.

Literatura

- Brown, Callum G., *Postmodernism for Historians*, Pearson, Harlow, UK, 2005.
- Collingwood, Robin G., *Ideja historije*, Svjetlost, Sarajevo 1986.
- Gross, Mirjana, *Historijska znanost*, SNL, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1980.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2001.
- Kuhn, Thomas S., *Struktura znanstvenih revolucija*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb 1999.
- Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb 1992.
- Nagel, Ernest, *Struktura nauke*, Nolit, Beograd 1974.
- Popper, Karl R., *Logika naučnog otkrića*, Nolit, Beograd 1973.
- Popper, Karl R., *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beogradsko izdavačko-grafički zavod, Beograd 1993.
- Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London, New York 1998.
- Sesardić, Neven, *Fizikalizam*, Istraživačko-izdavački centar Srbije, Beograd 1984.
- Wright, G. H. Von, *Objašnjenje i razumevanje*, Nolit, Beograd 1975.

Marica Vernazza

Explanation in History

Abstract

The article discusses different types of explanation in history and tries at the same time to solve the problem of significance of historical explanation by discarding the methodological view according to which the natural sciences are based on explanation while social sciences are based solely on understanding. Historical explanations consist of a large number of singular testimonies and, in order to provide argument and unification for these testimonies, historians use only statistical generalizations since universal laws that govern historical processes to which the testimonies refer cannot be determined. However, the reconstruction of historical events, processes and structures does not necessarily demand from the historian to describe their every single component. When we do research or trying to explain past events, we are never able to describe the causal relations for an event in their totality because a historical description of a single event can be applied only to a small number of its aspects and while trying to find what led to the event we inevitably have to stop at some point of the causal chain. History as a science is therefore faced with the infinity of its subject matter and consequently the historian must select the facts that he or she considers relevant for the explanation of a given problem. Precisely this selective approach in research represents the crucial difference existing between the research of human history and the subject matter of other sciences. Furthermore, history is always incomplete and open toward the future and, as the historical reality changes, accordingly the notion of historical science changes as well.

Key words

explanation, history, methodology, facts, structure, genesis, process, causality, generalization, determinism